

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Határvédelemre utaló helynevek az Árpád-korban

Szakdolgozat

Témavezető: Dr. Reszegi Katalin
egyetemi tanársegéd

Készítette: Kovács Helga
III. évfolyam
magyar szak

2010.
Debrecen

Tartalom

Bevezetés	3
1. A nevek forrásértéke a határvédelmi rendszer rekonstruálásában	4
2. Határvédelemre utaló elemet tartalmazó helynevek	4
2.1. Gyepű	8
2.2. Kapu	12
2.3. Lövő	14
2.4. Őr	17
2.5. Les, Leső	20
3. Összegzés	20
Felhasznált irodalom	21
Melléklet	

Bevezetés

A magyarság a honfoglalást követően rövid időn belül helynevekkel népesítette be a Kárpát-medencét. E nevek vizsgálata révén értékes információkhoz juthatunk a magyarság történetére vonatkozóan. Egyes, nagy kormeghatározó értékűnek tekintett és nagy mennyiségben fennmaradt szemantikai és morfológiai településnév-típusok (puszta személynévből, illetve *-d*, *-gy*, *-i* képzővel alakult nevek) tanúsága szerint nagy pontossággal megrajzolhatók a Kárpát-medencének azok a területei, ahol a koraközépkorban a lakosság magyar etnikumú, illetve magyar nyelvű volt.

A törzsi településnevek alapján képet kaphatunk a honfoglaló magyarság törzseinek területi elhelyezkedéséről, valamint a törzsi keretek felbomlása utáni kirajzások jellegéről. A nép- és foglalkozásnévi eredetű helynevek a kor etnikai és foglalkozási viszonyairól nyújtanak felvilágosítást, a név változásai pedig a település történetében bekövetkezett változásokat is jelezhetik. A helynévrendszer egy része a határvédelmi berendezkedésre utal. Vizsgálata révén BENKŐ LORÁND szerint kirajzolódhatnak egy korai elsődleges, illetőleg egy másodlagos határvédelmi vonal nyomai. Ezek a speciális településnév-típusok tehát a kutatás eszközei lehetnek a honfoglalás körüli idők népességének, életmódjának meghatározásában.

Az említett névtípusok többsége igen alapos feldolgozásban részesült, ezért különösen szembeötlő, hogy a történeti szempontból igen jelentős határvédelemre utaló helynevek csoportja ezidáig meglehetősen kevés figyelmet kapott a magyar nyelv- és névtörténeti kutatásokban. TAGÁNYI KÁROLY 1913-as Magyar Nyelv-beli *Gyepű és gyepűelve* című tanulmányorozata volt az első és máig egyetlen olyan szakmunka, amely bővebben foglalkozik a témával. KISS LAJOS a *Korai magyar helységnevtípusok* (1997) című tanulmányában csak egy rövid bekezdés erejéig érinti ezt a névcsoportot. BENKŐ LORÁND *A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához* (1998) című írásában Anonymus *Boroná*-it említi, melynek eredetét határvédelmi terminológiához köti. TAGÁNYI munkájának megjelenése óta lényegesen nagyobb számú korabeli helynévállomány áll a kutatók rendelkezésére. Ennek ellenére alig pár tucatnyi adatot találunk ezzel a témával kapcsolatban a szakirodalomban, melynek egy része már — ahogy BENKŐ LORÁND fogalmaz (1998: 119) — elavult.

Szakedolgozatom témájaként ezért a korai ómagyar kori helynevek egy speciális csoportját, a határvédelemre utaló helyneveket választottam. A vizsgálat alapjául szolgáló adatállomány összeállításában a *Korai magyar helynévszótár*, az *Árpád-kori új okmánytár*, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, illetve GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkájának 2–4. kötetét használom fel. Az ilyen módon egybeállított névanyag alapján szóföldrajzi vizsgálatokat végezve a határvédelmi rendszer lenyomatát szeretném feltárni a névrendszerben, illetőleg a névtípus kapcsán az eddigi szakmunkákban megfogalmazott megállapításokat igyekszem felülvizsgálni.

Szakedolgozatom két fő részből áll. Először a határvédelemre utaló helynevek forrásértékéről szólok röviden □ névtan és történelemtudomány szempontjából. Majd dolgozatom fő részében a határvédelemre utaló szavakat tartalmazó helyneveket tekintem át. Dolgozatomban a terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem vizsgálat tárgyává tenni minden határvédelemre utaló helynevet, csak a legjellemzőbb határvédelemre utaló szavakat (*gyepű, kapu, lövő, őr, les*) tartalmazó helynevekre térek ki.

1. A nevek forrásértéke a határvédelmi rendszer rekonstrukciójában

A nevek tartalmuk révén rávilágíthatnak a névadás korában az adott helyet jellemző sajátosságok egy részére. A nevek a hely sajátosságai közül azonban csak egyet-kettőt emelnek ki □ a hely fajtájának megnevezése mellett nagyon gyakori a hely valamely sajátosságának a megnevezése, a végtelenül sokféle motiváció. Az a hely, amely határvédelemre szolgált, emellett jellemezhető a növényzetével, természetföldrajzi sajátosságaival, birtokosával, népességével, valamely más helyhez való viszonyával. Természetföldrajzi motivációt látunk például az Abaúj vármegyei *Őr-hegy* (FNESz. *Őr*), vagy a Vas vármegyei *Gyepüfüzes* (FNESz. *Gyepüfüzes*) esetében, vagy a birtokosára utal például *Orros Mátyás gyepüje* (TAGÁNYI 1913: 255) Kolozs vármegyében. Az azonban, hogy a korai névállomány mely elemei maradnak fent, esetlegesek.

Pusztán földrajzi nevekből nem tudunk következtetéseket levonni a gyepük területi elhelyezkedésére vonatkozóan. Fontos, hogy a történelmi rekonstrukciók támaszul szolgáljanak a nyelvészeti vizsgálatokhoz. Helyneveket csak akkor hívhatunk segítségül, ha más írott vagy tárgyi bizonyíték is szól amellett, hogy a kérdéses hely valóban határvédelmi hely volt. A történelmi munkák ezért főként írott forrásokra és régészeti leletekre támaszkodva igyekeznek feltárni a határvédelmi rendszer nyomait, s csak ezeken túl veszik figyelembe (mintegy megerősítésként) a helyneveket.

Látható, hogy ennek kapcsán a történelmi munkák vélekedése is átalakult a múlt század folyamán. A korábbi történelmi szakmunkák még alapvetően a helynevekre támaszkodva próbálták meg rekonstruálni a határvédelmi rendszert.

TAGÁNYI KÁROLY volt az első, aki tanulmányában összefoglalta a határvédelemre utaló helyneveket, és kategorizálta őket.

FODOR FERENC *Adatok a magyar gyepük földrajzához* című tanulmányában nem a jelentést veszi alapul □ mint az 1913-as TAGÁNYI-tanulmány □ hanem a helynevek elterjedését a gyepűrendszer feltérképezéséhez (FODOR 1936: 113). Ennek alapján az addigi térbelileg rendezetlen anyagból a különböző korok gyepűvonalainak térképét szerkesztette meg (1936: 114). Ez a munka tehát más perspektívából világítja meg a

határvédelem kérdéskörét, azonban még mindig a helyneveket használja fel vizsgálódásához.

Munkájában három kategóriát különít el a gyepűkre vonatkozóan. „Említ országos gyepűt, előretolt gyepűt, illetve belső gyepűt, melyeket külön-külön kategóriákba sorol” (1936:135).

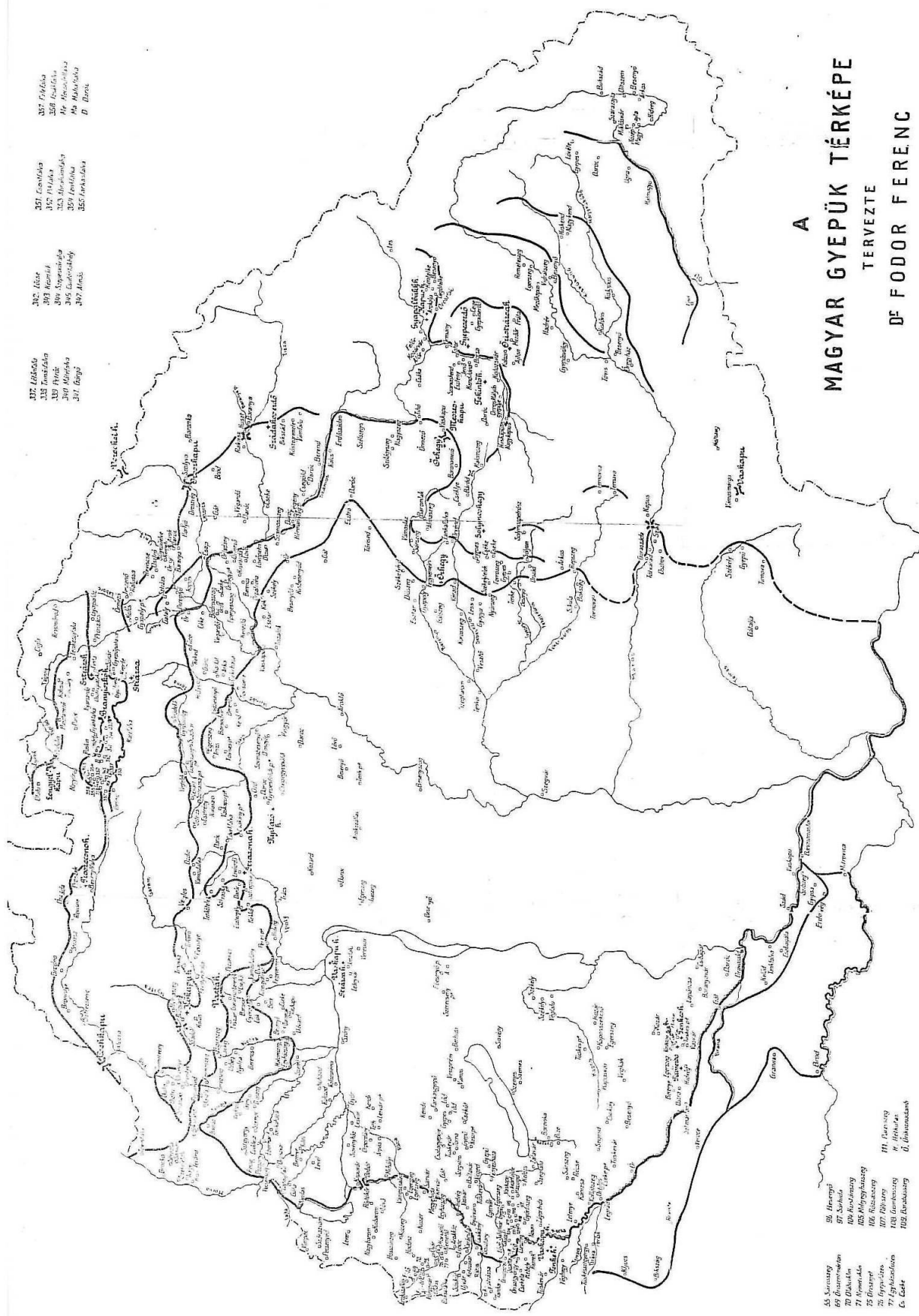
„A legbelső gyepűk lefutása északon Pozsonytól kezdődnek és a Kis Kárpátokon futottak végig Boleráz tájáig, [...] keleten a Tisza mentén húzódott a mocsaras területeken, [...] délen a Duna, majd a Dráva mentén haladt egészen a Kerkáig” (1936: 135). „Nyugaton FODOR szerint bizonytalan a gyepűk lefutása, ugyanis nem lehet pusztán geográfiai vizsgálatok segítségével eldönteni, hanem azokat csak a történelmi vizsgálatokkal lehet szinkronba hozni” (1936: 136).

„Előretolt gyepű északnyugaton FODOR szerint Holicstól a Miava völgyébe vezetett, majd a Kis-Kárpátokon keresztül Bikszárdhoz ért. Elérte a Vágot, majd a Nyitrát és a Zsitva völgyében, Taszárnál zárult le a védelmi vonal. [...] Északon a zólyomi erdőségtől indul ki, majd eljut a Torna-folyóig. [...] A Hernád mentén Szepesig további előretolt gyepűvonalat látunk. [...] Északkeleten a Nyírség pereme és az Ecsedi láp között helyezkedik el a legbelső országos gyepű, majd ezt váltják fel a Szamos mentén végigfutó gyepűk” (1936: 136).

KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ a *Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez* című tanulmányukban már nem csupán a helynevekre támaszkodnak: „réggi törekvése a szakirodalomnak, hogy komplex eszközökkel közelítsen a határvédelem kérdéséhez. [...] Eszközüül szolgál ehhez a határvédelemhez vonatkozó helynévi és nem helynévi adatok anyagának térképen történő összevetése, egymásra vetítése, magyar nyelvhatár (etnikai) és törzsnévi elterjedés, illetve a honfoglalás- és kora Árpád-kori sírlelet-kataszter” (1973: 657).

SALLAI JÁNOS *A középkori magyar államhatárok* című munkájában domborzati adottságokból következtet a gyepűvonal feltérképezéséhez. Szerinte „a gyepűövezet északon, északkeleten, keleten és délkeleten a Kárpátok vonulatával lehet párhuzamos területsáv. [...] Nyugaton, délnyugaton és délen a Lajta, a Soproni-hegység, Kőszegi-hegység illetve a Lendvai-hegység mentén húzódott a gyepűvonal. [...] A délnyugati, déli részeken a Balatonból kiinduló lápos, mocsaras területek, illetve a Zala és a Dráva folyó szolgált természetes akadályul” (2004: 18).

Látható a gyeűvonal többféle lokalizálása kapcsán, hogy a helynevek pusztá felhasználásával, illetve a domborzati viszonyokra alapozva sem kapunk komplex képet a korabeli határvédelemmel kapcsolatban.

- 337. Erdős
- 338. Erdős
- 339. Erdős
- 340. Erdős
- 341. Erdős
- 342. Erdős
- 343. Erdős
- 344. Erdős
- 345. Erdős
- 346. Erdős
- 347. Erdős

- 348. Erdős
- 349. Erdős
- 350. Erdős
- 351. Erdős
- 352. Erdős
- 353. Erdős
- 354. Erdős
- 355. Erdős
- 356. Erdős
- 357. Erdős
- 358. Erdős

- 359. Erdős
- 360. Erdős
- 361. Erdős
- 362. Erdős
- 363. Erdős
- 364. Erdős
- 365. Erdős
- 366. Erdős
- 367. Erdős
- 368. Erdős
- 369. Erdős

- 370. Erdős
- 371. Erdős
- 372. Erdős
- 373. Erdős
- 374. Erdős
- 375. Erdős
- 376. Erdős
- 377. Erdős
- 378. Erdős
- 379. Erdős
- 380. Erdős

A
MAGYAR GYEPÜK TÉRKÉPE
 TERVEZTE
DR FODOR FERENC

- 85. Erdős
- 86. Erdős
- 87. Erdős
- 88. Erdős
- 89. Erdős
- 90. Erdős
- 91. Erdős
- 92. Erdős
- 93. Erdős
- 94. Erdős
- 95. Erdős
- 96. Erdős
- 97. Erdős
- 98. Erdős
- 99. Erdős
- 100. Erdős

2. Határvédelemre utaló elemet tartalmazó helynevek

2.1. Gyepű

A magyarság a honfoglalást követően sík területre telepedésekor természetes védővonal kiegészítéseként mesterséges védővonalakkal, úgynevezett *gyepű*kkal biztosította a határvédelmet. Gyepűnek nevezik azt a „műveletlen, lakatlan területsávot, ami a szomszédos népeket elválasztotta egymástól. A gyepűket már korábban a Kárpát-medencében élő hunok, frankok, avarok, szlávok, kazárok is használták. A nomád népeknél a „senki földjét” is jelentette” (SALLAI 2004: 90). FODOR FERENC felhívja a figyelmet arra, hogy a gyepű fogalmát el kell különítenünk a természetes határvonal, illetőleg a védelmi vonal fogalmától. Kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy mesterséges gyepű csak ott lehetett, ahol nem volt megfelelő természetes védelmi vonal, tehát csak a síkságokon voltak igazi gyepűk, illetve a nyugati dombvidékeken, viszont a hegységek felé nem építettek ki efféle védelmi vonalat (FODOR 1936: 128).

A gyepűt kapu tette átjárhatóvá, melyet *gyepűkapunak* neveztek. Ezeket a kapukat úgy alakították ki, hogy el lehessen őket torlaszolni (SALLAI 2004: 91) FODOR tereptani vizsgálódása azt mutatja, hogy a kapuk „a mocsaras síkságokon a járhatatlan mocsarak legjobban járható pontjain voltak, míg az erdős hegyvidékek esetében a folyóvölgyek legnehezebben megközelíthető szorulataiban létesítettek kapukat” (FODOR 1936: 129). A gyepűkapuk a természetes védővonalnak mindig a legvédhetőbb pontján álltak, mivel a leggyengébb pontokat, az átjárásra legjobban megfelelő helyeket a síkságokon elárasztották, erdős hegységekben bevághatták (FODOR 1936: 125). A síkságokon a mocsaras, vizenyős területek jelentettek ideális védővonalat, mely területeknek mindig a legszárazabb pontján építették ki a gyepűkapukat. „A gyepűkapuk előfutárai lehettek a tatárjárás után mindenfelé megépülő váraknak” (FODOR 1936: 127), melyek előtt őrség állt.

„A régészek leletei igazolják, hogy a Kárpát-medencében már az őskorban is éltek emberek, akik területüket földsáncokkal védték” (SALLAI 2004: 87). A Római Birodalomban az államok kialakítása után kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy

megvédjék területüket, hiszen ez gazdaságuk és társadalmi viszonyaik szempontjából is létfontosságú volt. A történészek szerint az ókori társadalmi rendszerek kialakulásával egy időre tehető a határvédelem létrejötte. A Római Birodalom védelmét a határvonal, az úgynevezett *limes* tartotta fent, mely a határ megjelölésére, védelmére szolgált. A limes mentén sáncok, erődök, árkok, őrtornyok álltak, melyek a természetes védővonalat (folyók, mocsarak, hegyek) egészítették ki. A limest kezdetben légiók, később pedig a határőrök védték.

A honfoglaló magyarság mikor a Kárpát-medencébe érkezett, már egy kiépült gyepűrendszerrel találkozott, melyet a XI-XIII. század között átalakítottak, továbbfejlesztettek. A határőrszolgálatot általában nem a magyarok, hanem a behódolt bolgár, székely, besenyő, avar népek látták el az ország területén. Ezek a népcsoportok az úgynevezett *gyepűelvén* helyezkedtek el, melyek általában lakatlan, vagy gyéren lakott területsávok voltak.

A helynevekben az egyik leggyakrabban előforduló szó, ami határvédelemi berendezésre utal, a *gyepű*, mely a latin oklevelekben sokszor *indagok*ént szerepel, mint például Bihar vármegyében Belényestől északra eső *Gyepüsolymos* település *indagines Solumus* néven említve (FNESz. *Gyepüsolymos*). Ez vonatkozik mesterséges és természetes akadályra egyaránt.

A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint a *gyepű* szó ismeretlen eredetű. KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ a *gyepű* és *gyep* szavaknál jelentésmegoszlásról beszélnek a XI. századi magyar határvédelem kialakulásakor. „A *gyep* szó eredetileg ’műveletlen föld’ jelentésben állott, majd a gyepű létrejöttekor a ’sövény’ jelentése mellett hozzákapcsolódott egy ’mesterséges építmények □ fatorlaszok, földhányások □ erődítmények’ másodjelentés is, majd ’kerítés’, ’akadály’ jelentésben élt tovább” (KRISTÓ□MAKK-SZEGFŰ 1973: 641). A jelentésváltozások, bővülések miatt problémát vetnek fel a *gyepű*-féle helynévtípusok, minek következtében, ahogy KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ fogalmaz: „a gyepű közszó ’kerítés’, ’akadály’ továbbélése miatt kívül kell hagynunk a vizsgálódások körén” (KRISTÓ□MAKK-SZEGFŰ 1973: 644). Fontos azt is megjegyezni, hogy nem minden gyepű, indago utal határvédelemre. „A források várgyepűt vagy akár egy ember gyepűjét is említhetik” (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 641).

Munkámban először azokat a neveket közlöm, amiknek a határvédelemmel való kapcsolatát a korábbi történelmi szakmunkák megerősítene, majd azokra a helynevekre térek ki, melyeknek bizonytalan a státusza a határvédelemre vonatkozóan.

Fontos kitérni arra, hogy ezek a helynevek szerkezetükben nem mutatnak eltérést a valóban gyepűre utaló nevektől, vagyis nem mutatnak szerkezeti sajátosságokat, éppen ezért a *gyepűt* tartalmazó neveknek a határvédelmi vonal rekonstruálásában való felhasználásukkor különösen elővigyázatosan kell eljárni. Más forrásoknak az adatait viszont megerősíthetik ezek a nevek.

Néhány olyan helynév is van, mely pusztán *gyepű* alakot mutat. Ez a szemantikai tartalom elsősorban a településnevekben jelenik meg. Közöttük akadnak olyanok, amelyben a *gyepű* bármiféle formáns nélkül, önmagában vált a hely nevévé. Ilyen például az 1314-ből említett *Gepu* völgy a Torna megyei Udvarnokon, illetve Veszprém vármegyében említett *Gyepü* (1401: *Gepu*, FNESz. *Gyepükaján*) település. Az utóbbiban azonban nem lehetünk bizonyosak, mivel késői előfordulása nem támogatja határvédelemre vonatkozását.

Összetétellel alakult helynév például Vas vármegyében *Gyepüfüzes* (1496: *Gyepewfyzes*, FNESz. *Gyepüfüzes*) település, illetve *Csegegyöpüfő* (1492: *Chegegyewpww*, TAGÁNYI 255) Heves vármegyében említett hegy.

A forrásokban nagy számmal találunk olyan térszínformaneveket is, melyek gyepű nevet viseltek. Ilyen például a Doboka vármegyei *Gyepüserdő* (1326: *Gepuserdeu*, H. Okl. 187), vagy *Gyepüsvölgy* (1398: *Gyepuswelg*, TAGÁNYI 1913: 255) Torna megyében.

Problémát okoznak a *Gyepes* helynevek, sőt, KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ tanulmányukban egyenesen nem hasznosíthatónak vélik a gyepük kutatásában (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 645.), mivel a *gyep* és *gyepű* szóból is egyaránt keletkezhetek. Azonban *Gyepes* (1320/1341: fluvius *Gepus*, 1320: aqua *Gepes*, +1214/334: *Jepus*, KMHSz. *Gyepes*) víznevet találunk Bihar vármegyében, mely a Fekete-Köröstől északra, vele párhuzamosan futó patak, amellyel merőlegesen több gyepűrendszer is húzódhatott FODOR FERENC szerint.

Találunk olyan helyneveket melyek nem, vagy nem egyértelműen utalnak határvédelemre. Bizonytalan a határvédelmi státusza a Kolozs vármegyei Szucsákon

lévő *Orros Mátyás gyeplőjének* (1501: *Orrosmathyasgyepwye*, TAGÁNYI 1913: 255), mely több okból is elvetendő, mivel egyrészt nem országos gyeplőre utal, hanem egy ember gyeplőjét jelöli, másrészt pedig ahogy KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ fogalmaz: „megtévesztők lehetnek a késői adatok” (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 644). Meg kell említeni azonban, hogy attól, hogy e helynév az oklevélben késői előfordulása, még nem biztos, hogy mindenképpen elvetendő, hiszen nem tudhatjuk, hogy maga a helynév mikor keletkezett, csak az első említés időpontját.

Szintén bizonytalan Veszprém vármegyében *Csebegyepüje* (1161-73: *Chebegepue*, ÁÚO. XI: 21), mely *Szöllős* határában említett hely *Farkasgyepü* (1401: *Farkasgepeu*, FNESz. *Farkasgyepü*) Veszprém vármegyében, illetőleg a Kerka-vidéken található *Büd gyeplője* (1257: *Bud gepwe*) és *Csicsó gyeplője* (1257: *Chichov gepwe*). Ezek szintén utalhatnak egy ember gyeplőjére, de akár a „gyeplővonal meghatározott részén egy-egy örre bízott részre” (BOROSY 1977: 545.) is, mint az utóbb említett két helynév.

A szóföldrajzi vizsgálatok alapján megfigyelhető, hogy a *gyeplő* köznevet tartalmazó földrajzi neveknek két nagy sűrűsödési pontja van, melyek egymástól jól

elkülöníthetők. Az egyik nyugaton található, a másik keleten. „A nyugati területen a lápok, mocsarak szolgáltak természetes akadályul, míg a keleti részen inkább a Kárpátok adta lehetőségeket hasznosították a határvédelem kiépítésére” (SALLAI 2004: 18).

Az egyedül álló településnevek önmagukban nem bizonyító erejűek, csak egy bizonyos területen való sűrű előfordulásuk hívhatja fel figyelmünket gyepűrendszerre. Fontos megjegyezni, hogy csupán *gyepű*-t tartalmazó helynevekből sem lehet következtetéseket levonni, a határvédelemre utaló helynevek egészét kell figyelembe venni, hogy képet kapjunk az Árpád-kori határvédelmi rendszerről.

2.2. Kapu

Gyakoriak a *kapu* köznevet tartalmazó települések, melyek határvédelemhez kapcsolódnak. E szavunk török eredetű jövevényszó a honfoglalás előtti időből. A *kapu* eredetileg a határvédelmi rendszer átkelőhelyeit jelentette (TESz. *kapu*).

Fontos említést tenni arról, hogy nem minden *kapu* utal határvédelmi berendezésre. KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ írnak arról, hogy kapuja például a határvédelmi vonal mellett nem csak folyóvölgyeknek, szigeteknek volt, hanem jobbágytelkeknek, fálvoknak, sőt, akár szőlőhegynek is (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 649), mindezekről tehát elkülönítendő a gyepűkapu.

Az általam gyűjtött adatok alapján megfigyelhető, hogy a *kapu* nevet tartalmazó helynevek előfordulnak puszta *kapu* alakban, mint például a Sopron vármegyei *Kapu* (1162: castrum *Copuu*) település Győr-Sopron megye határán (FNESz. *Kapuvár*), vagy Arad és Hunyad vármegye határán 1337-es *Kapw*, mely szorost jelölt (KMHSz. *Kapu*).

Találunk olyan helynevet is, melynek utótagja utal határvédelmi berendezésre, mint az 1274-es *Nagykapus* (+1274: *Nogkapus*) Abaúj vármegyében, Tebes mellett mely a szintén 1274-es oklevélben említett *Kiskapus*-sal áll korrelációban, vagy Szászföldön *Nagykapus* (1359: *Magnus Kopsch*) település Ebesfalvától délre, *Kiskapus* (1429: *Kyss Kappwss*) Szászföldön Medgyestől délnyugatra. Az összetételek között vannak olyan helynevek is, melyeknek előtagja a kapu erősségére utalnak, mint például Bács vármegye déli részén a Duna melletti *Vaskapu* (1332-7: *Woschapu ~ Woschopu*,

1338-40: *Vtiscapu*, KMHSz. *Vaskapu*) település, Baranya vármegyében szintén *Vaskapu* (1350: *Voskapu*, KMHSz. *Vaskapu*) település Pécstől délnyugatra.

Találunk olyan névalakulatot is, mely képzővel jött létre. Az *-s* melléknévképzővel jött létre például Abaúj vármegyében *Kapus* (1288/1332-7/1418: *Copus*, FNESz. *Nagykapos*) település, mely Terebestől kelet, délkeletre fekszik, vagy a székelyföldi *Kapus* (+1263/1324: *Kapws*) település, mely Medgyestől délnyugatra esik (FNESz. *Kiskapus*), Szászföldön Ebesfalvától délre eső *Kapus* (1283: *Copus*) település (FNESz. *Nagykapus*), Torda vármegyében Székelyvásárhelytől nyugatra *Kapus* (1318: *Kopus*) település, Kolozs vármegyében *Kapus* (1282: villa *Kopus*, 1332-5: *Kapus*, *Kapous*) település Gyalutól nyugatra, illetőleg a Szatmár vármegyei *Kapus* (1303/372: *Kopus*) település Szalkától keletre (NÉMETH *Kapus*).

A *Kapi*-ként előforduló helynevek szintén gyepűkapuval kapcsolatosak, KISS LAJOS szerint a *kapu* főnévből keletkeztek. Ilyen például az Eperjestől északkeletre található *Kapi* (1248/1307: *Kapy*) település (FNESz. *Kapi*).

Vannak olyan helynevek, amik *-d* képzővel jöttek létre, például Alsó-Fehér vármegyében *Kapud* (1264: *Cupud*) település Nagyenyedtől délre (FNESz. *Magyarkapud*, ÁÚO. VIII: 67).

Vannak olyan helynevek is, melyek ugyan nevükben utalnak határvédelmi berendezésre, de csak másodlagosan. Ilyen például a másodlagosan alakult *Kaposgyarmat* település Somogy vármegyében a *Kapos* mentén, mely másodlagosan, a *Kapos* folyóról kapta nevét, mely folyó KISS LAJOS szerint az egykori gyepűkapuval állhat kapcsolatban (FNESz. *Kapos*).

A *kapus*-féle helynevek közül jó néhánynak bizonytalanul ítéltető meg a motivációja a határvédelemre utalás szempontjából, ugyanis nem minden *kapus* név utal határvédelemre. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ arra intenek, hogy „nagy körültekintéssel legyünk az igen gyakori *Kapos* helynevek kapcsán. Ugyanakkor intenek a másik véglétől is, mivel van, mikor az országos gyepűk biztos nyomára bukkanunk” (1973: 649 □ 650).

A térképre vetített *kapu* köznevet tartalmazó helynevek alapján látható, hogy zömmel keleten fordulnak elő efféle helynevek Erdély területén, de északon illetve délnyugati részeken is megtaláljuk őket. Az északi és keleti területeken a Kárpátoknak van meghatározó szerepe a határvédelem kapcsán, nyugaton a mocsaras vidékeknek.

2.3. Lövő

Szintén határvédelemre utalnak a *lovő*-féle helynevek, de nem kizárólagosan. KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ szerzőhármas felhívja a figyelmet arra, hogy a *Lövő* szavunk a középkorban határvédelen kívül más fogalomkörökhöz is kapcsolódott (1973: 654). Nem határvédelmi berendezkedésre utal ilyen módon *Lőd* (1263–8: *Lueld*, 1270: *Leueld*) település Veszprém vármegyében (FNESz. *Városlőd*), melyben a „helységet a középkorban olyan királyi erdőővők lakták, akiknek foglalkozásában a lövöldözés jelentékeny szerepet játszott” (FNESz. *Városlőd*). A lövöket latinul *sagittariusoknak* hívták (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 654). Lakhelyükre helynevek utalnak.

Lövő helyneveink a *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakultak. *Lövő* (1220/1550: *Luueu*) településneveket találunk Szabolcs vármegyében Várdától délkeletre (FNESz. *Nyírlövő*), Tatártelke szomszédságában *Lövőt* (1454: possessio *Leveo*) (NÉMETH *Csobodlövő*), szintén Szabolcs vármegyében Petri mellett (1332: possessio *Leoweo*) (NÉMETH 1999: *Lövő*), vagy Zsurk szomszédjában 1417-ből possessio *Lewew* (NÉMETH 1999: *Nagylövő*). Borsod vármegyében az Eger patak mellett szintén találunk *Lövő* településnevet (1221/550: villa *Luen*, 1269: *Lvev*, 1292/320: *Lueu*, 1297/369: *Leueu*, 1320: possessio *Luew*, 1323/446: possessio, terra *Luueu*, 1323>380: possessio *Leueu*, 1323/446: possessio *Luwey*, 1319: villa *Lewew*, 1320: villa *Leueu*, *1339/358: *Lweu* ~ *Leueu*, KMHSz. *Lövő*). Sopron vármegyében Kapuvár és Kőszeg között is van adat *Lövő* (1211/1252: *Lvev*) településre, mely az egykori gyepűt védő lövészekre utal (FNESz. *Lövő*), de találunk Zala vármegyében is adatot rá (1352: *Luueu*), mely Egerszegtől nyugatra van (FNESz. *Zalalövő*).

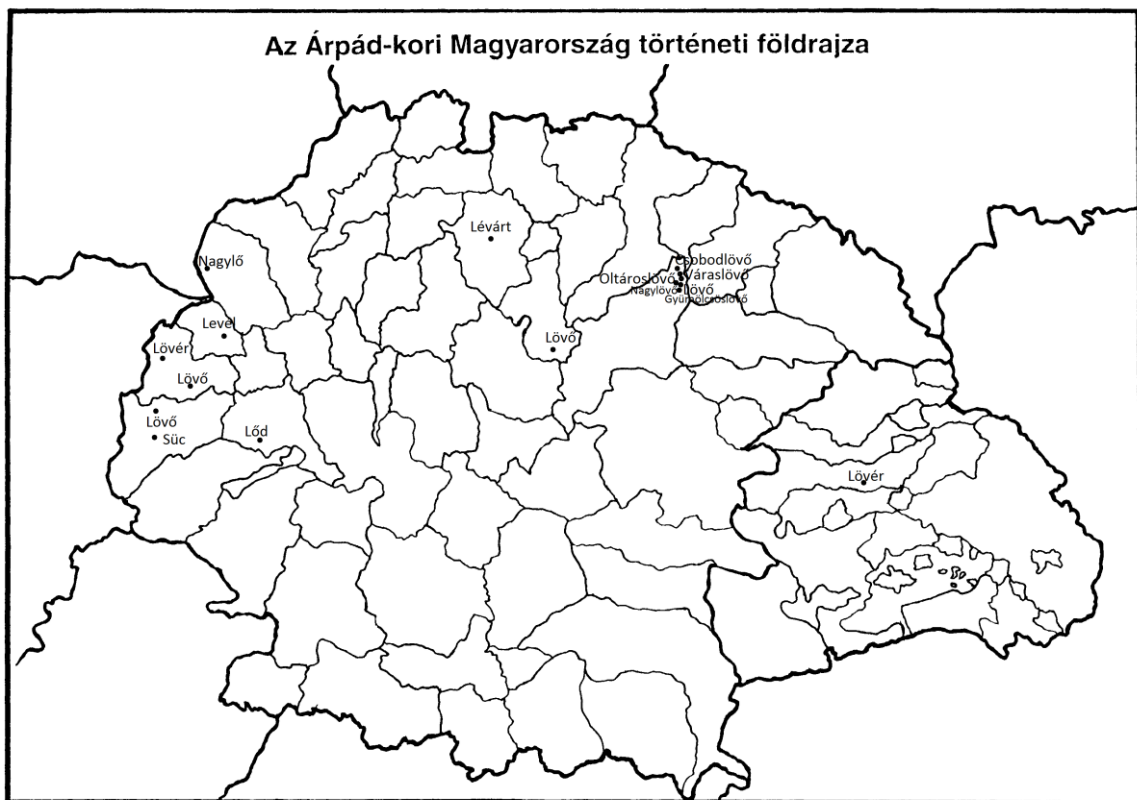
Van olyan helynév is, melyben a *lövő* összetételként van jelen. Ilyen például *Csobodlövő* (1212/339: *Sombotlevi* ~ *Zobothleu*, 1347: possessio *Chobokleueu*, 1454: *Csomakleueo*, NÉMETH 1997: *Csobodlövő*) település Szabolcs vármegyében, mely Ágtelektől délkeletre, Zsurk határában említett hely, vagy *Gyümölcsöslövő* (1473/1505: *Gywmewlchewslewe*, NÉMETH 1997: *Gyümölcsöslövő*) szintén Szabolcs vármegyében *Lövőtől* délnyugatra, melynek utótagja utal határvédelmi berendezkedésre. Szintén ide tartozik még *Nagylövő* (1323>365: *de Nogh Lweuu*, *Magna Luev*, NÉMETH 1997: *Nagylövő*), ami Bezdéd határában említett hely, *Váraslövő* (1212/339: *Warozlew* ~ *Wareslow*, 1347: possessio *Warasleueu*, possessio *Warasleue* ~ *Varasleueu*, NÉMETH 1997: *Váraslövő*), mely Bácsától nyugatra fekszik.

Vannak a *lő* ige -v-s tövéből képzett településnevek is, mint például Sopron vármegyében Soprontól délnyugatra *Lövér* (1265: *Luer*, FNESz. *Lövérék*) helynév, vagy a Maros-Torda megyében Régentől északkeletre található *Lövér* (1228/1357: *Luer*, FNESz. *Maroslövér*) település, melyek a gyepűvonal menti királyi lövészek emlékét őrzik.

A magyar névrendszerben találunk a magyar *Lövő* nevekhez hasonló szemantikai tartalmú német eredetű neveket is, ezekben a német *Schütz* 'lövő' szó jelenik meg. Ilyen helynév a Vas vármegyei *Süc* (1427: *Sech*) település Szombathelytől délnyugatra (FNESz. *Horvátlövő*).

A *Levél* településnév szintén ide tartozik, ez a *lő* ige *v*-s tövéből képződött, s szintén egykori határőrző lövészekre emlékeztet. A *Lövé* > *Levél* fejlődést *l : r > l : l* hasonulás és a magyar *levél* főnévhez való hozzáigazodás magyarázza. (FNESz. *Levél*). *Levél* (1425: *Lwer*, 1453: *Lewel*) települést látunk például Moson vármegyében Mosonvár és Hegyeshalom között, azonban ez csak egyszeri előfordulása a helynévnek, de a térképre vetítés után látható, hogy a gyepűvonal mentén helyezkedik el.

A *Lévárt* nevű települések szintén ide sorolhatók. Ezek a magyar **lövé* ~ **lévér* 'lövész' főnévből keletkeztek szláv hangalaki módosulással. Az egykor itt húzódó gyepűvonal íjas lövészeinek a települését jelölik (FNESz. *Lévárt*). *Lévárt* (1427: *Lewarth*) települést találunk például Gömör vármegyében Pelsőctől délnyugatra (FNESz. *Lévárt*).

Lövő köznevet tartalmazó településeink területileg nyugaton és észak, északkeleten helyezkednek el nagyobb számmal főként Szabolcs vármegyében, Vas, Sopron vármegyében.

2.4. Őr

Nagy számmal fordulnak elő a magyar névrendszerben *őr* köznevet tartalmazó helynevek. A magyar *őr* szavunk etimológiáját tekintve az *őr* főnévből alakult KISS LAJOS szerint. A falu egykori lakói azok az *őrök* (*speculatorok*) voltak, akik a középkori Magyarország határvédelmi rendszerét, az itt húzódó gyeput szemmel tartották, és az ellenség közeledéséről hírt adtak (FNESz. *Őr*).

Felvetődik itt is a kérdés, hogy kizárólagosan utal-e határvédelemre az *őr* szavunk. A KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ szerzőhármass említést tesz arról, hogy „a XI. század 60-as, 70-es éveiben keletkezett László-féle törvény a várnépeket szintén *őröknek* nevezi, ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni ezt a tényezőt sem, mivel belejátszik ez a jelentés is a helynevek keletkezésébe” (1973: 650).

TAGÁNYI KÁROLY *Gyepü és gyepüelve* című tanulmányában több szempontot szem előtt tartva mereven elutasítja azt, hogy a „királyi vármegyék várszolgái, várnépei bármiképpen azonosíthatók legyenek a határokat őrző *őrökkel* [...] a várszolgákat soha nem hívják *őröknek*, *strázsáknak*, csak a határokat őrző *őröket* nevezik így” (1913: 101). Írásában rontott szövegekről beszél, melyeknek félreértelmezése kapcsán merülhetnek fel efféle problémák.

KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ tanulmányukban nem utasítják el ilyen határozottan az ilyen típusú *Őr* helyneveket. Bár felsorakoztatják, hogy az *őr* sok mindennel kapcsolatba hozható □ „*Őröknek* hívták például a hadsereg *custosait* (*őreit*), az erdő*őröket*, *őrök* őrizték a hidakat, börtönöket is, a várkapukat, de a megfigyelésre alkalmas térszinformák is kaphattak *őr* nevet [...] □ mégis szilárd támpontnak vélik a magyar határvédelem szervezetének rekonstrukciója szempontjából” (1973: 652).

Őr (1221/1550: *Euru*, 1312: *Eeur*, 1320, 1323: possessio *Ewr*, [1321-26 k.]: *Eur*, 1325: possessio *Ewr*, 1326: villa *Eur*, FNESz. *Őr*) helynevet találunk például Szatmár vármegyében Mátétól és Szalkától északnyugatra, Felsőőrvidék tartományban Újvártól északnyugatra, a Strém bal partján (1427: *Ewr*, FNESz. *Rábort*), Nyitra vármegyében Pöstyéntől nyugatra, Örvistye határában (1113: villa *Spectaculi*, 1298/1299: *Evr*, terra *Eur*, FNESz. *Vágőr*, Gy. 4: 441), vagy Somogy vármegyében Curgótól nyugatra *Őr* (1406: *Ewr*, FNESz. *Őrtilos*) települést, Kolozs vármegyében Kolozsvártól délkeletre

(1320: villa *Eur*, Gy. 3: 366), Szepes vármegyében Késmárktól északkeletre (1251/1281. *Eur*, FNESz. *Nagyőr*).

Összetétellel keletkezett településnév a Vas vármegyében Gyanafalvától délre eső *Felső-Strázsa* (1387: *Strason inferior*), mely korrelációban áll a mellette fekvő *Alsó-Strázsa* (1387: *Strason superior*) településsel. Vas vármegyében található *Alsóőr* (1327/1436: de Superior *Eör*), mely korrelációban áll a mellette lévő *Felsőőrrel* (+1441: *Felsewewr*) (FNESz. *Felsőőr*), Nyitra vármegyében Pöstyéntől nyugatra *Kisőr* (1335: possessio *Kysewr*) *Nagyőrrel* (1335/335: *Nogeur*) (Gy. 4: 441), illetve Kolozs vármegyében *Felőr* (1405: *Felewr*) *Alőr* (1405: *Alewr*) településsel (FNESz. *Felőr*) hasonlóan korrelál. Összetétel szintén még *Őriszentpéter* (1497: *Ewryzenthpeter*) helynév Vas vármegyében, mely KISS LAJOS szerint az erre kötelezett lakosságra utal (FNESz. *Őriszentpéter*), illetőleg a Zemplén vármegyei *Őrmező* (1337: *Ewrmezew*) település (FNESz. *Őrmező*), Doboka vármegyei *Őrmező* (1320: possessio *Eur Mezeu*, 1345: *Ewrmezew*) Hídalmástól északra, illetve Szabolcs vármegyei *Őrmező* (1419: possessio *Eurmezeu* ~ *Eurmezeo*, 1457: possessio *Ewrmezew*) mely eredetileg az ispán alá tartozó örök tartózkodási helye lehetett (Gy. 2: 83). Az Erdélyi Fehér vármegyei *Őregyház* (1274: terra castri Albensis Transilvani *Euryghaz*) helynév Fehérvártól keletre, mely nevét GYÖRFFY GYÖRGY szerint az itt lakó örökről kaphatta (Gy. 2: 178), illetve *Őrpátroha* (1324: possessio *Eurpatruh*) település Szabolcs vármegyében Berencstől délre, ami szintén határvédelemmel áll kapcsolatban (NÉMETH *Őrpátroha*).

Két település elkülönítésére szolgálhat kicsinyítő képző is, mint például Torda vármegyében Tordától délkeletre található *Őrke* (1289: *Heurke*), mely helynév az őrszolgálatot teljesítők települését jelöli. A kicsinyítőképző funkciójú *-ke* képző a közeli *Őrtől* való megkülönböztetésre szolgál (FNESz. *Mezőőrke*).

Az *Őr* lexéma térszínformanevekben is igen jellemző, mint például Abaúj vármegyében Telki határában említett *Őr-hegy* (1341: *Eurhig*, KMHSz. *Őr-hegy*), vagy Borsod vármegyében Damak határában lévő *Őr-hegy* (1279/312: *Ewrheg*, KMHSz. *Őr-hegy*). *Kisőrhegyet* (1467: *Kysewrhegy*) látunk Esztergom vármegyében Bajna belterületétől délkeletre (FNESz. *Őr-hegy*).

Fontos megemlíteni az *Őrség* tájegységet is, mely a Zala forrásvidékén, a Kerka völgyében van Vas vármegyében. KISS LAJOS szerint az *Őrség* a középkorban a nyugati országhatár örterülete volt, s gypüvédő, határbiztosító lakóinak, az öröknek a székelyekéhez hasonló kiváltságaik voltak. (FNESz. *Őrség*). Erre utaló helyneveket

találunk 1409-ből *Ewrzegh* formában, illetőleg +1428-ból *Ewrseg* alakban (FNESz. *Őrség*).

Az öröket szláv nyelvterületen *strázsáknak* nevezték, melyeket szintén megőriztek településneveink. Ilyen a *Sztrázsa* (1296>589: possessio *Strasa*, 1328: possessio *Sztraza*, 1328>384: *Straza*, Gy. 2: 553) helynevünk Gömör vármegyében Visnyó és Borosznok között, vagy Nyitra vármegyében Pöstyéntől nyugatra, Örvistye határában *Strázsa* (1493: possessio *Strazye*, Gy. 4: 441) település. *Trázs* (1461: *Stras*) illetve *Strázs* (1327: possessio *Ztraas!*, Gy. 4: 302) településneveket találunk Nógrád vármegyében Gyarmattól keletre, Vas vármegyében Gyanafalvától délre *Felső-Strázsa* (1387: *Strason inferior*), és *Alsó-Strázsa* (1387: *Strason superior*) települést.

Őr, illetve *Strázsa* köznevet tartalmazó határvédelemre utaló helyneveink szinte az egész Kárpátok mentén végigkísérhetők. Látható, hogy míg a nyugati, keleti és északi területeken nagy számmal fordulnak elő az ilyen helynevek, addig az ország déli részén nem találunk örökre utaló településeket. A középső területeken szintén látunk *őr*-féle neveket, azonban ezek nem utalhatnak határvédelemre, mivel a gyeplíniaon kívül esnek. Látjuk továbbá, hogy a déli területeken nincs *őr*-féle helynév, ami azzal magyarázható, hogy „a magyarok kezdetben támadó, és nem védekező pozícióra voltak

berendezkedve a déli és a nyugati területeken, ezért ezeken a szakaszokon nem tulajdonítottak nagy szerepet a határőrizetnek” (SALLAI 2004: 90).

2.5. Les, Leső

„A *lesők* királyi kémek, kémlelők voltak, akiket latin néven *exploratorok*nak is neveztek. *Les* szavunknak már korán jelentkezik 'vadászhely' jelentése” (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 655) is, ezért óvakodnunk kell a túláltalánosítástól. *Les* (1332-7: *Les ~ Las*), *Lesi* (1319: Gotthardi de *Lessi*), *Lesőj?* (1291-94: terra *Lesuy~Lesiny*) helyneveket találunk Bihar vármegyében Váradtól délnyugatra (KMHSz. *Les*), *Les-hegyet* (1264/393/466: *Leushegh*, 1263/466: *Leushegh*, Gy. 4: 190) a Nagyszigeti (Csepeli) ispánságban, *Les-völgyet* (1293: *Leswelg*, FNESz. *Les-völgyi dűlő*) Fejér vármegyében, melyek a határvédelem nyomait mutatják, de KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ tanulmányukban arra intenek, hogy „a *Les*- helyneveket csak különösen indokolt esetben kapcsolhatjuk határvédelemhez és a gyeptüredékhez, a gyeptüredék-rekonstrukció során pedig legfeljebb csak epizód-szerepeket játszhatnak” (1973: 656).

Ez a probléma jobban kirajzolódik a térképre vetítés során. Láthatjuk, hogy a *Les-völgy*, illetve a *Les-hegy* nem tartozik a határvédelemre utaló helynevek közé, legalábbis területi elhelyezkedése alapján eltér az eddigi gyeplínia rekonstrukciójától. „Ezek inkább általánosabb megfigyelőhelyekre utalhatnak, tehát a *lest* tartalmazó nevek nem tekinthetők elegendő bizonyítéknak a határvédelemre vonatkozóan” (KRISTÓ-MAKK-SZEGFŰ 1973: 656).

3. Összegzés

Láthattuk a nyelvészeti vizsgálódás kapcsán, hogy a nevek önmagukban valóban nem megbízható forrásai az Árpád-kori határvédelemmel kapcsolatos kutatásoknak. Ezekre csak kellő elővigyázatossággal szabad támaszkodni, lehetőleg más forrásokat, tárgyi bizonyítékokat és írott emlékeket (oklevelek, krónikák szövegei) is figyelembe véve. A történelmi munkák eredményeit is ennek alapján kell megítélni, hogy ezek mennyire támaszkodnak a neveken kívül más forrásokra is, hogy elkerüljük a körkörös magyarázatokat (a nevek mutatják, hogy itt határvédő hely volt, akkor ebből következik, hogy itt határvédő hely volt, tehát a név határvédelemre utal).

Felhasznált irodalom

- ÁÚO. = Árpád □ kori új okmánytár. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. I–XII. Pest, később Bp. 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND (1997), A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban: Magyarország történeti demográfiája (Millecentenáriumi előadások). Szerk. DR. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 67–72.
- BENKŐ LORÁND (1998), A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus BORONÁ-I) 76 □ 83, 118 □ 120.
- BOROSY ANDRÁS (1977), Határország és határőrök az Árpádok korában: *Hadtörténeti Közlemények* 543 □ 557.
- FODOR FERENC (1936), Adatok a magyar gyepük földrajzához: *Hadtörténeti Közlemények* 37: 113 □ 144.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A csatlakozott népek: *Századok* 55 □ 87.
- GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád □ kori Magyarország történeti földrajza*. I. (1963), II–III. (1987), IV. (1998). Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- H. Okl.= Hazai Oklevéltár. Bp, 1879.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. I. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. II. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnévtípusok. *HonfNy.* 177–85.
- KMHSz. = *Korai magyar helynévszótár* 1. 1000–1350. *Abaúj □ Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KRISTÓ GYULA (1988), *Az Árpád-kor háborúi*. Bp.

KRISTÓ GY. □ MAKK F. □ SZEGFÜ L. (1973), Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez: *Hadtörténeti közlemények* 639 □ 657.

MARKÓ ÁRPÁD (1994) *Magyarország hadtörténete*. Bp. 5 □ 33.

NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza

NÉMETH PÉTER (2008), *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza

SALLAI JÁNOS (2004.), A középkori magyar államhatárok. In. *Az államhatárok*. 17 □ 20.

SALLAI JÁNOS (2004.), A középkori magyar határőrizet története. In. *Az államhatárok*. 87 □ 92.

TAGÁNYI KÁROLY (1913), Gyepü és gyepüelve: MNy. 9: 98-104, 145-152, 201-206, 254-266.

TESz. = A magyar nyelv történeti □ etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp. 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.

Melléklet